Grażyna Piechota

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Bibliofilstwo w ujęciu Jana Muszkowskiego

Jana Muszkowskiego cechowało bogate doświadczenie zawodowe w pracy z książką, które zaowocowało systemem nauki o książce oraz wynikającą z niego koncepcją bibliofilstwa. W 1936 r. ukazało się pierwsze wydanie *Życia książki*, gdzie w drugiej części dzieła, dotyczącej wytwarzania i obiegu druków, zawarł rozważania dotyczące konsumpcji książki, w tym miłośników-kolekcjonerów noszących nazwę bibliofilów¹. W drugiej edycji tego dzieła z 1951 r. wiele miejsca poświęcił bibliofilom, jako właścicielom zamiłowanym, łączącym posiadanie książki ze szczególnym dla nich przywiązaniem i znawstwem². W publikacji *O wrogach i miłośnikach książki* przedstawił istotę bibliofilstwa, wskazywał obszary dyskusji nad świadomością bibliofilską³. Wiele uwagi poświęcił bibliofilstwu również, zarówno poprzez działalność społeczną, jak i teoretyczną. W swoich rozważaniach wielokrotnie zadawał pytanie – kim jest bibliofil i co wyznacza zainteresowania bibliofilskie.

Współcześnie bibliofilstwo występuje w znaczeniu miłośnictwa, znawstwa, zbieractwa książek, zarówno pod względem kryteriów treściowych, jak też cech bibliograficzno-formalnych i estetycznych. Bibliofilstwo w szerszym rozumieniu oznacza poszanowanie książek w ogóle i obejmuje również troskę

¹ Zob. J. Muszkowski, *Życie książki*. Warszawa, Nasza Księgarnia 1936.

² S. Kubów, *Sylwetki polskich bibliologów*, Ossolineum 1983, s. 169; w drugiej, uzupełnionej edycji dzieła Muszkowski dokonał istotnej korekty konstrukcji, gdyż problemom użytkowania książki poświęcił osobną część rozprawy, w rozdziale XI dotyczącym konsumpcji książki wyszczególnił zagadnienia dotyczące bibliofilów i bibliofilstwa – zob. J. Muszkowski, *Życie książki*, wyd. 2. Kraków 1951, s. 347-358.

³ J. Muszkowski, *Wrogowie i miłośnicy książki*, „Grafika Polska” 1922, R.2, z. 6, s. 128-129; wersja rozszerzona artykułu w tegoż, *O wrogach i miłośnikach książki*. Łódź, Łódzkie Towarzystwo Przyjaciół Książki, 1987.

o właściwy sposób ich wytwarzania, przechowywania i użytkowania⁴. Bibliofil zaś to miłośnik, znawca i zbieracz rzadkich i cennych książek⁵, jak również człowiek przejęty ideą bibliofilstwa⁶. W ujęciu Jana Muszkowskiego dla „prawego bibliofila treść książki nie ma dominującego znaczenia, a najwyżej może odgrywać rolę drugorzędną lub może być ważna ze względu na formę w jakiej występuje”⁷. Analogicznie do współczesnych badań, określa bibliofilstwo jako miłośnictwo książek oraz ich zbieranie.

Warto zastanowić się, gdzie należy szukać źródeł koncepcji bibliofilstwa Jana Muszkowskiego, co kształtowało jego świadomość i zamiłowanie do książek.

Od studiów związany był ze środowiskiem postępowej inteligencji polskiej. Rozwinął bardzo ożywioną działalność odczytową w Towarzystwie Kultury Polskiej⁸, jak również bujną działalność publicystyczną i literacką. Od 1917 r. wydawał swoje wykłady z bibliotekoznawstwa i bibliografii wygłoszone w Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie, a od 1918 r. już stale ogłaszał mniejsze lub większe rozprawy dotyczące spraw książki, m.in. recenzje prac z zakresu księgoznawstwa, artykuły dotyczące bibliofilstwa, omówienia zabytków polskiej sztuki drukarskiej.

Dużą rolę w kształtowaniu świadomości bibliofilskiej odegrała jego działalność społeczna w towarzystwach i stowarzyszeniach. Od 1918 r. należał do władz Powszechnego Związku Księgarzy i Wydawców. W kwietniu 1921 r. został członkiem zarządu Towarzystwa Bibliofilów Polskich, którego zadaniem było m.in. krzewienie „idei pięknej książki”⁹, która znalazła realizację w wielu bibliofilskich wydaniach i wkroczyła do produkcji książki masowej. Towarzystwo Bibliofilów Polskich powstało z inicjatywy Edwarda Chwalewika, Mie-

⁴ Zob. S. J. Gruczyński, *Bibliofilstwo*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*. Red. A. Birkenmajer i in. Wrocław 1971, szp. 149; tenże, *Bibliofilstwo*, w: *Encyklopedii współczesnego bibliotekarstwa polskiego*. Red. K. Głombiowski, B. Świdorski, H. Więckowska. Wrocław 1976, s. 21.

⁵ *Bibliofil*, w: *Podręczny słownik bibliotekarza*. Pod red. G. Czapnika i Z. Gruszki, przy współud. H. Tadeusiewicz. Warszawa 2011, s. 31.

⁶ S. J. Gruczyński, *Bibliofil*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*. Red. A. Birkenmajer i in. Wrocław 1971, szp. 148.

⁷ J. Muszkowski, *Życie książki*. Warszawa, Nasza Księgarnia 1936, s. 189; podobnie w tegoż, *O wrogach i miłośnikach książki*. Łódź, Łódzkie Towarzystwo Przyjaciół Książki, 1987, s. 12.

⁸ Zob. S. Kubów, *Sylwetki polskich...*, s. 151; o działalności Towarzystwa Kultury Polskiej w Warszawie więcej w czasopiśmie „Kultura Polska”, będącym organem TKP ukazującym się od 1908 r. – zob. „Kultura Polska” 1908, nr 1, s. 3-5.

⁹ O pięknie książki, jako całości zamierzenia, pisał Michał Arct: „Piękno książki składa się z dwóch czynników. Jeden powszechnie uznany, to piękno treści, wartość dzieła, odbicie myśli twórcy – wiecznie żywa i nie zmieniająca się w sobie dusza książki. Drugi czynnik to – piękno szaty: papieru, układu stronic, wierszy, inicjałów, okładki, ilustracji, kroju czcionki – piękno zewnętrzne”. Zob. M. Arct, *Piękno w książce*. Warszawa 1926, s. 14.

czysław Rulikowskiego i Zygmunta Łazarskiego i działało do 1948 r.¹⁰. Było pierwszym na ziemiach polskich, i pierwszym w historii Polski stowarzyszeniem, skupiającym osoby pragnące działać wspólnie dla dobra książki. W czasie wojny, podczas okupacji, wbrew wydanemu przez okupanta zakazowi, bibliofile skupieni w TBP, podobnie jak członkowie wielu innych organizacji i stowarzyszeń, nadal prowadzili działalność – zabronioną przez okupanta, nielegalną – organizując dla wąskiego kręgu wtajemniczonych nie tylko prelekcje, odczyty, spotkania, ale nawet i zamknięte, potajemne aukcje książek¹¹.

W 1922 r. na zebraniu Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie, Jan Muszkowski zaprezentował wystąpienie dotyczące *Wrogów Bibliofilstwa*. Nowe wybory do władz Towarzystwa Bibliofilów Polskich odbyte na Zgromadzeniu Walnym w kwietniu 1922 r. powołały nowy skład członków zarządu, do którego weszli S. Dembny (przewodniczący) Z. Łazarski (z-ca przewodniczącego), J. Muszkowski (sekretarz), M. Abramowicz (skarbnik).

W grudniu tegoż roku na zebraniu Towarzystwa Bibliofilów Polskich „[...] p. J. Muszkowski poddał rzeczowej krytyce S. Lema *Książkę wytworną. Rzecz o estetyce druku*, wydaną nakładem Władysława Łazarskiego, jako nr 2 Biblioteki Zawodowej Graficznej [...] dyskusja, która się z tego powodu wyłoniła, dotyczyła nie tylko strony zewnętrznej książki i stosowności rycin ilustrujących tekst, ile samej treści książki i jej braków”. W roku następnym omówił ostatnie wydawnictwa z zakresu historii drukarstwa (*Monumenta Poloniae Typographica*. T.1). Odbyły się również wybory do zarządu Towarzystwa Bibliofilów Polskich, w którym J. Muszkowski pełnił nadal funkcję sekretarza¹².

¹⁰ „Jeszcze za czasów okupacji niemieckiej grono osób, rekrutujących się ze świata literacko-naukowego Warszawy, tworzy niewielkie kółko miłośników książki [...] dopiero dzień 26 kwietnia 1921 roku staje się datą historyczną bibliofilstwa polskiego. Dnia tego bowiem odbywa się pierwsze walne zgromadzenie (organizacyjne) Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie, na którym wybrano pierwszy zarząd [wszedł do niego J. Muszkowski] i przyjęto zarejestrowany dn. 31 marca tegoż roku w Min. Spr. Wew. Statut”. Zob. Z. Brzozowska, *Jan Muszkowski. Przegląd ważniejszych wydarzeń życia i twórczości*. „Studia o Książce” T. 3, 1972, s. 15.

¹¹ Odtworzone w 1958 r. – pod nazwą Towarzystwo Przyjaciół Książki – istniało do 2002 r., kiedy to zostało rozwiązane, a członkowie Oddziału Warszawskiego TPK reaktywowali dawne stowarzyszenie, powracając do historycznej nazwy. Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Warszawie – kontynuator tradycji przedwojennego TBP i TPK – skupia bibliofilów, interesujących się zarówno książkami pięknymi i rzadkimi, starymi oraz nowymi, ceniących w nich nie tylko treść i ciekawe proveniencje, ale również ich fizyczną urodę: piękny druk i papier, wysmakowany układ graficzny, szlachetną oprawę introligatorską. Zob. *Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Warszawie 1921-2006. Tradycja i współczesność* [dokument elektroniczny], [data dostępu: 12.07.2013], dostępny w Internecie <http://www.muzeumdrukarni.pl>.

¹² Z. Brzozowska, *Jan Muszkowski...*, s. 16.

Zaznaczył swą obecność na Międzynarodowym Zjeździe Bibliotekarzy i Miłośników Książki w Pradze w 1926 r., na który przygotował referat *O międzynarodowej statystyce druków*, wydrukowany na tę okoliczność w 200 luksusowych egzemplarzach. W 1927 r. uczestniczył w połączonym III Zjeździe Bibliofilów Polskich oraz w I Zjeździe Bibliotekarzy Polskich we Lwowie. W tym czasie rozwijający się ruch bibliofilski realizował się poprzez organizowanie ekspozycji wartościowej edytorsko książki, zjazdów członków, towarzyszące im prezentacje wydawnictw oraz wystawy. Publikowano z tej okazji specjalnie przygotowywane wydawnictwa o wartości kolekcjonerskiej.

Obecność Jana Muszkowskiego w Towarzystwie Bibliofilów Polskich w Warszawie przysłużyła się jego działalności wydawniczej i naukowej. Nakładem Wydawnictwa Towarzystwa Bibliofilów wydał publikacje: *O stanowisko Karola Estreichera w dziejach badań literackich* oraz *Antykwa Polska Adama Półtawskiego*¹³.

Publikował wiele artykułów i rozpraw dotyczących bibliofilstwa na łamach ukazujących się ówczesnie czasopism, m.in. zapiski bibliofilskie w „Exlibrisie”, wrogowie i miłośnicy książki w „Grafice Polskiej”, książka na wystawie sztuki dekoracyjnej w Paryżu w „Rzeczy Piękne”, w sprawie organizacji wytwarzania i obiegu książki w „Przeglądzie Księgarskim”¹⁴. Szczególną rolę odegrało czasopismo „Grafika Polska” (podtytuł „Miesięcznik poświęcony sztuce graficznej”), ukazujące się od sierpnia 1921 r., które adresowane było do wydawców, artystów, drukarzy. Na jego łamach wyrażano „idee pięknej książki”, upowszechniano zasady nowoczesnej typografii oraz stosowania grafiki ilustracyjnej. Staranna forma typograficzna pisma, jak i treść, krzewiły ideę wydawania pięknych druków¹⁵. Na jego łamach Jan Muszkowski opublikował artykuły obejmujące

¹³ J. Muszkowski, *O stanowisko Karola Estreichera w dziejach badań literackich*. Warszawa, Wydaw. Towarzystwa Bibliofilów Polskich, 1927; tenże, *Antykwa Polska Adama Półtawskiego*. Warszawa, Towarzystwo Bibliofilów Polskich, 1932.

¹⁴ Zob. J. Muszkowski, *Zapiski bibliofilskie*. „Exlibris” 1917, R.1, s. 54-55; tenże, *Wrogowie i miłośnicy książki*. „Grafika Polska” 1922, R.2, z. 6, s. 128-129, z. 7, s. 152-154. Odb. pt: *O wrogach i miłośnikach książki*. Warszawa 1923; tenże, *Książka na Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu*. „Rzeczy Piękne” 1925, R. 5: nr 209-218. Odb. Kraków 1926; tenże, *W sprawie organizacji wytwarzania i obiegu książki*. „Przegląd Księgarski” 1927, R.13, nr 17, s. 373-377.

¹⁵ Oto wybrane tytuły tekstów publikowanych na łamach „Grafiki Polskiej” w latach 1921/1922: Stanisław Baczyński, *Zewnętrzne piękno książki dla dzieci i młodzieży* (1922, nr 2, 4); Antoni Burkot, *Piękno książki* (1921, nr 1); Marcei Dobrowolski-Nałęcz, *Postannictwo grafiki polskiej* (1922, nr 3), *Ilustracja książek* (1922, nr 4), *Obraz-kartogram* (1922, nr 5), *Grafika w życiu codziennym* (1922, nr 6-7); Józef Flech, *Rozwój litografii w książce* (1922, nr 6); E. J., *Z dziedziny grafiki* (1922, nr 2); J. Kokonarczyk, *O czonice polskiej* (1922, nr 1); Ignacy Łopieński, *Sztuka graficzna w służbie przemysłu* (1922, nr 11-12); Roman Mathia, *Kompozycja w drukarstwie* (1921, nr 2), *Technika wykonywania ilustracji* (1921, nr 2-5), *Współczesne drukarstwo w Polsce* (1921), *Współpraca artystów*

problematykę bibliofilską, m.in.: *Wystawa druków polskich w Warszawie* (1922, nr 4-5), *Wrogowie i miłośnicy książki* (1922, z. 6, s. 128-129, z. 7, s. 152-154).

Prowadził również działalność redakcyjną¹⁶. W latach 1930-1931 redagował wydawnictwo Związku Księgarzy Polskich pt. „Biblioteka Księgarska”, zaś w latach 1930-1932 przejął redakcję organu Związku Księgarzy Polskich, „Przeglądu Księgarskiego”. Prowadził to pismo przez 3 lata, zasilając je licznymi artykułami, poruszającymi aktualną problematykę działalności wydawniczej i handlu księgarskiego. Zaowocowało to jego rozważaniami nad handlem antykwarycznym i działalnością antykwariatów naukowych, trudniących się „wyszukiwaniem i sprzedażą rękopisów oraz dzieł starych i rzadkich, szczególnie na wzgląd na te właściwości, cennych, jak również wydawnictw bibliofilskich, często też wartościowych wytworów grafiki oryginalnej”¹⁷. Od 1934 r. J. Muszkowski nawiązał współpracę z redakcją encyklopedii *Świat i Życie*, dla której opracował m.in. hasło: *Bibliofilstwo*¹⁸. Ponadto dokonał szczegółowego omówienia zagadnień obejmujących problematykę bibliofilską w pracy *Życie książki* z 1951 r.

Wszechstronność zainteresowań sprawami społecznymi łączył ze zdolnością systematycznego spojrzenia na rozległe obszary kultury. W warunkach pracy zawodowej zrodziło się jego spojrzenie na problematykę bibliofilstwa. Z praktycznej potrzeby kształcenia pracowników książki, głównie księgarzy i bibliotekarzy wynikały poszukiwania teoretycznej koncepcji bibliofilstwa¹⁹. Zaowocowało to autonomiczną publikacją o charakterze teoretycznym wskazującą obszary dyskusji nad istotą bibliofilstwa pt. *O wrogach i miłośnikach książki*²⁰.

Jego rozważania teoretyczne na temat bibliofilstwa poprzedziły prowadzone od 1931 r. wykłady wstępne z zakresu książki i czytelnictwa: *Przegląd zagadnień dotyczących książki* – dla uczestników 6-tygodniowego kursu bibliotekarskiego, zorganizowanego przez Poradnię Biblioteczną Koła Warszawskiego ZBP. Pomocne okazały się również zapoczątkowane od 1937 r. na II kursie

w drukarstwie (1922, nr 2), *Bolączki drukarstwa polskiego* (1922, nr 8). Zob. A. Boguszewska, „*Idea pięknej książki*” w *dwudziestolecie międzywojennym w Polsce*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”, 2010, Vol. VIII, 1 Sectio I, s. 58.

¹⁶ Z. Brzozowska, *Jan Muszkowski...*, s. 27.

¹⁷ J. Muszkowski, *Życie książki*, Warszawa 1936, s. 193.

¹⁸ J. Muszkowski, *Bibliofilstwo*, w: *Świat i życie: zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*. T.1. Lwów 1934, szp. 667-670.

¹⁹ Koncepcja ta ukształtowała się kiedy przygotowywał wykłady dla Seminarium Księgarskiego oraz kiedy pracował nad *Życiem książki* (wyd. 1936 i 1951) i *Wstępem do socjologii książki*. Zob. J. Muszkowski, *Wstęp do socjologii książki* (Opracowanie i przedmowa Zdzisławy Brzozowskiej). „Studia o Książce” 1972, T. 3, s. 89-152.

²⁰ J. Muszkowski, *Wrogowie i miłośnicy książki*, „Grafika Polska” 1922, R. 2, z. 6, s. 128-129, z. 7, s. 152-154. Odb. pt. *O wrogach i miłośnikach książki*, Warszawa 1923; kolejne wyd.: Łódź 1987.

Przeszkolenia dla Księgarzy Sortymentystów w Warszawie przez Związek Księgarzy Polskich, wykłady: *Zasady wytwarzania książki, Nowoczesne metody propagowania książki*. Ponadto w latach 1946/47 prowadził wykłady na Uniwersytecie Łódzkim, m.in. o zasadach wytwarzania, obiegu i użytkowania książki. W 1947 r. brał udział w konferencji w sprawie badania czytelnictwa, zorganizowanej przez Spółdzielnię Wydawniczą Czytelnik w Warszawie, gdzie wygłosił referat *Rola badań nad czytelnictwem w kształceniu pracowników książki*. Działalność naukowa prowadzona przez J. Muszkowskiego, umożliwiła mu zebranie i doprecyzowanie materiału obejmującego zagadnienia bibliofilstwa, które oscylowało pomiędzy księgarstwem a czytelnictwem, lecz przede wszystkim wokół konsumpcji książki.

W rozważaniach teoretycznych nad użytkowaniem książki zawartych w *Życiu książki* rozróżniał konsumpcję książki jako przedmiotu materialnego, polegającą na nabyciu jej, wypożyczeniu lub np. zacytaniu oraz konsumpcję treści, czyli lekturę. Zaś za specyficzną formę użytkowania uważał bibliofilstwo, jako czynnik harmonizujący te dwie formy. Omawiając różne typy właścicieli książek, szczególnie wiele miejsca poświęcił bibliofilom, jako właścicielom zamkniętym, łączącym posiadanie książek ze szczególnym do nich przywiązaniem i znawstwem²¹. Podobnie we *Wstępie do socjologii książki* rozdziały części drugiej (V-XII) traktowały o nakładcach, grupach wytwórczych, bibliofilach, wrogach książki oraz grupach czytelniczych. Stał na stanowisku, że między czytelnikiem książek istnieje więź społeczna, wobec czego mówić można o grupie społecznej czytelników, która dzieli się na czytelników zawodowych, tzn. takich, dla których czytanie jest częścią pracy zawodowej, wśród nich bibliofilów – zarówno zrzeszonych jak i niezrzeszonych²².

We *Wstępie do socjologii książki* wypowiadał się w sprawie bibliofilstwa, akcentując jego społeczną – socjologiczną rolę. W związku z tym doprecyzował pojęcie książki jako narzędzia w ręku bibliofila. Książkę definiował jako produkt materializacji graficznej treści kulturalnych, stanowiących pewną zamkniętą całość, podjętej w celu utrwalenia jej, przekazania i rozpowszechniania wśród ludzi. Jest wynikiem m.in. czynności konsumpcyjnych, które dotyczą czy to książki jako przedmiotu materialnego (nabycie, wypożyczenie, zniszczenie przez „wyczytanie”), czy też jej treści (lektura w połączeniu z wyższym lub niższym stopniem recepcji duchowej; przypadek specjalny stanowi tutaj

²¹ Por. J. Muszkowski, *Życie książki*. Warszawa 1936 oraz wyd. drugie z 1951.

²² J. Muszkowski, *Wstęp do socjologii książki* (Opracowanie i przedmowa Zdzisławy Brzozowskiej). „Studia o Książce” 1972, T. 3, s. 90; por. tenże, *Książka jako zjawisko społeczne*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Pod red. K. Budzyka i A. Kaweckiej-Gryczowej. Wrocław 1951, s. 79-103.

bibliofilstwo dążące do zharmonizowania obydwu tych czynników i objęcia ich wspólnym zamiłowaniem²³. Opierał się w ustaleniach na socjologii książki, a przede wszystkim szerszym pojęciu innych twórców postaci materialnej książki. Obrął też za przedmiot swych rozważań nie tylko funkcje twórcze autora, lecz udział w czynnościach związanych z powstawaniem i rozpowszechnianiem książki. Wydzielił wytwórców książek – grupy czytelnicze – zorganizowane społecznie grupy wielbicieli, a wśród nich badaczy, miłośników, czytelników. Do nich możemy też zaliczyć towarzystwa bibliofilskie, dla których więzią społeczną jest umiłowanie pięknej książki. W części szczegółowej wymienił podgrupy czytelnicze: czytelnicy zawodowcy, tzn. ci, dla których czytanie jest częścią pracy zawodowej, uczeni, literaci, pracownicy zawodowi różnych specjalności; bibliofile zrzeszeni i niezrzeszeni; publiczność czytelnicza, dzieci, młodzież, kobiety, mężczyźni, klienci księgarni, czytelnik zbiorowy: publiczność bibliotek naukowych, czytelnicy²⁴.

U podstaw koncepcji bibliofilstwa (podobnie jak nauki o książce) Muszkowskiego znajduje się naczelne pojęcie filozofii Spencera – pojęcie ewolucji, czyli rozwoju. Muszkowski był przekonany, że książka, podobnie jak wszystko, co nas otacza, nie jest czymś niezmiennym, lecz podlega przemianom, które dokonują się stale i stopniowo, w jednym kierunku. Rozwój ten zmierza w kierunku osiągania coraz większej doskonałości, poszczególnych form książki, jak i sposobów, i zasięgu jej oddziaływania. Proces ten jest postępem²⁵. Ma to odzwierciedlenie w nieustannym doskonaleniu się książki w poszczególnych etapach jej rozwoju – od rękopisu po druk:

coraz dalsze doskonalenie mechanicznych metod reprodukcji graficznej daje nadzieję na pogodzenie dwóch sprzecznych dotąd i zwalczających się wzajemnie czynników wykonania książki: piękna i przystępności. Postęp pracuje niestrudzenie [...] w dwóch kierunkach: usprawnienia procesów technicznych i uprzyśpieszenia uzyskanych produktów. Zbliżamy się więc do stanu, w którym uda się niedługo połączyć na stałe masowość, szybkość, taniość wykonania z wysoką wartością estetyczną²⁶.

Jan Muszkowski nawiązywał również do pozytywizmu polskiego, a w związku z tym, procesu uspołeczniania się książki²⁷. Zwracał więc uwagę na stronę

²³ J. Muszkowski, *Wstęp do socjologii...*, s. 101.

²⁴ Tamże, s. 151.

²⁵ K. Głombiowski, *Nauka o książce w ujęciu Jana Muszkowskiego*. „Studia o Książce” 1972, T. 3, s. 155.

²⁶ J. Muszkowski, *Życie książki*. Wyd. 2. Kraków 1951, s. 158-167.

²⁷ K. Głombiowski, *Nauka o książce...*, s. 156.

gospodarczo-społeczną i organizacyjną przemysłu papierniczego, sztukę drukarską w XV wieku i jej umiejscowienie w środowisku organizacji cechowej, rolę biblioteki, którą widział jako skarbnicę dokumentów kultury przeznaczonych do użytku publicznego. W myśl zasady ewolucji uporządkował zebrany materiał faktograficzny, zgodnie z naturalnym rozwojem książki. Pierwszą część nauki o książce stanowi grupa zagadnień, związanych z procesem wytwarzania książki (materiał, grafika). Druga część – zawiera grupę zagadnień związanych z procesem obiegu książki, tj. ze zorganizowanym pośrednictwem księgarskim i bibliotecznym (powstawanie bibliotek, kolekcjonerstwo). Natomiast zagadnienie dróg, którymi książka dociera do czytelnika w życiu potocznym, w szkole, w trakcie działań zawodowych czy oświatowych, Muszkowski włączył do trzeciej grupy problemów, związanych z procesem konsumpcji książki. Do głównych zagadnień należą: stosunek różnych grup społecznych do książki, jej rola w życiu społecznym i rozległa dziedzina czytelnictwa zarówno w sensie psychofizycznym lektury, jak i recepcji umysłowej i emocjonalnej treści książki, co wedle Muszkowskiego „stanowi ukoronowanie prac i dążeń nauki o książce”²⁸. Określając kierunek i styl badań nad bibliofilstwem, podkreślał jego społeczną funkcję. Wiązał go przede wszystkim z rozwojem czytelnictwa, określanym przez niego jako konsumpcja książki. Przedmiotem dyscypliny była książka jako narzędzie przekazu zawartych w dziele treści i wszystkie zjawiska związane z funkcją społecznego oddziaływania książki.

Podobnie miejsce bibliofilstwa w nauce o książce, prezentował w połowie XIX wieku Mikołaj Rubakin²⁹, który wystosował postulat dostrojenia oddziaływań czytelnicznych do nastawień indywidualnych, wyszukiwania właściwej książki do właściwego czytelnika³⁰. Również Adam Łysakowski uważał, iż problematyka użytkowania książek to ich recepcja pojmowana psychologicznie i socjologicznie. W zakres tego procesu wchodziło też bibliofilstwo, stanowiące specjalny rodzaj uczuciowego zachowania się wobec książek, połączonego z ich znawstwem. Mieściła się tam również umiejętność korzystania z książek w celach naukowych lub oświatowych, nazywana metodyką lub techniką pracy umysłowej. Sam przebieg czytania, czytelnicze upodobania i zainteresowania stanowiły zakres teorii czytelnictwa³¹.

²⁸ J. Muszkowski, *Życie książki*. Wyd. 2. Kraków 1951, s. 323-324.

²⁹ S. Kubów, *Sylwetki polskich...*, s. 76-93; M. Rubakin był twórcą psychologii czytelnictwa, która bada wpływ książki na jednostkę lub społeczeństwo – zob. N. Rubakin, *Psichologija czitateli i knigi*. Moskwa-Leningrad 1929.

³⁰ J. Muszkowski, *Życie książki*. Warszawa 1936, s. 344.

³¹ S. Kubów, *Sylwetki polskich...*, s. 142; zob. też S. Sierotwiński, *Adam Łysakowski jako teoretyk nauki o książce*. „Przegląd Biblioteczny” 1952, R. 20, z. 4.

Odmienne poglądy na bibliofilstwo prezentował Aleksander Birkenmajer. Wiązało się to z jego nieco inną koncepcją nauki o książce. Mianowicie, całość zagadnień właściwych bibliologii ujmował Birkenmajer w dwie grupy: produkcji i obiegu książki. Domeną jego było badanie dziejów książki rękopiśmiennej i drukowanej: jej produkcji i społecznego obiegu, przez co należało rozumieć przede wszystkim historię bibliotek i bibliofilstwa. Na obieg książki rękopiśmiennej składały się trzy następujące grupy zagadnień: wędrowniki rękopisów, czytelnictwo oraz kolekcjonerstwo. Świadectwem stawiania znaku równości między historią bibliotek a historią bibliofilstwa był fragment rozprawy poświęcony kolekcjonerstwu rękopisów. Program badań nakreślony przez niego przewidywał odkrycie i zbadanie możliwie wielu księgozbiorów średnio-wiecznych oraz określenie osób i instytucji, do których one należały³².

Natomiast Muszkowskiego koncepcja nauki o książce pokrywała się z propozycją Kazimierza Piekarskiego, lecz różniła się pod jednym względem. Piekarski ujął w ramy produkcji, pośrednictwa i konsumpcji materiał dotyczący wyłącznie dziejów książki polskiej XV i XVI wieku. Muszkowski zaś starał się zamknąć w swym schemacie całość zjawisk książki, istniejących zarówno w przeszłości, jak i teraźniejszości. Oczywiście, zwrócił w tym celu uwagę jedynie na główne momenty procesu dziejowego, które potwierdzały pozytywistyczną tezę o stopniowym uspołecznianiu się oraz doskonaleniu procesu wytwarzania, obiegu i użytkowania książki. Akcentował przede wszystkim funkcję społeczną książki. Według Piekarskiego inną niż czytelnictwo formą użytkowania książki było bibliofilstwo, które choć w pojedynczych przypadkach, mogło hamować czytelnictwo (np. zjawisko bibliomanii), to jednak w sumie potęgowało możliwości czytelnicze, przynajmniej pośrednio: książka bowiem przeżywa zbieracza, traktującego książkę z dużym pietyzmem i służąc może następnym pokoleniom³³.

W swoich rozważaniach teoretycznych nad koncepcją bibliofilstwa, Muszkowski podkreślał estetyczną funkcję książki prezentowaną przez „ideę pięknej książki”³⁴. Zaproponował ją w pracy *O wrogach i miłośnikach książek*, w której zwrócił uwagę na wygląd fizyczny książki, jej piękno. Ponadto dokonał uściśle-

³² Zob. J. Zathy, *Działalność Aleksandra Birkenmajera w zakresie rękopisoznawstwa*. „Roczniki Biblioteczne”, 1969, R.13, s. 197-218; B. Bienkowska, *Aleksandra Birkenmajera koncepcja historii książki*. „Przegląd Biblioteczny” 1978, R. 46, nr 2, s. 155-162; S. Kubów, *Sylwetki polskich...*, s. 199, 203.

³³ K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*. Kraków 1932, s. 352-384; S. Kubów, *Sylwetki polskich...*, s. 108.

³⁴ Początkowo „piękno książki” określały jedynie układy typograficzne, uważane za wystarczające, ale stopniowo koniecznym elementem urody książki stawała się ilustracja drzeworytnicza. Zob. A. Boguszewska, *Idea pięknej książki...*, s. 63.

nia pojęcia bibliofila, wyróżniając tych prawdziwych, określanych przez niego jako prawych – znawców, miłośników, oraz fałszywych – wrogów książki³⁵.

Kim według Muszkowskiego był bibliofil fałszywy, czyli wróg książek? Mówił o nim jako o snobie, tzn. „inteligencie ograniczonym”, niebezpiecznym, dlatego, że ma zbyt dużo pieniędzy, przyczynia się do stałej zwyczajki cen rzadkich książek, stwarzając na rynku ciągły popyt. Jednak gdyby nie on, wiele nowoczesnych wykwintnych bibliofilskich wydawnictw nie doszłoby do skutku, z powodu braku odbiorców. Jednak i tu poczynił pewne spostrzeżenia: snob wytwarza swój styl, swoją modę na rzeczy quasi-bibliofilskie, ekscentryczne, sztuczne, na perswazje i osobliwostki, które są wstrętne prawemu bibliofilowi³⁶. Ważną grupę stanowią osoby, które posiadają niezaprzeczalnie własny, bezpośredni stosunek do książki, dla których książka jest przedmiotem niezbędnym, ulubionym, którzy nie umieliby żyć bez książki. Spomiędzy nich mogliby się rekrutować tylko przyjaciele albo wrogowie bibliofilstwa, chodzi o ich stosunek do pięknej książki. Można być uczonym a nie rozumieć życia bez książek, a jednak nie być miłośnikiem książek (odnalezienie unikatów starego dzieła), a nawet być wrogiem bibliofilstwa. Wrogiem, kiedy nie zwraca się uwagi na jej stronę zewnętrzną. Można być uczonym miłośnikiem książek, a jednocześnie nie być bibliofilem. Do wrogów bibliofilstwa zalicza: bibliotekarza, ze względu na charakter, artystę-grafika, ze względu na skłonności do zdobienia książki, który zamiast być współtwórcą, staje się komentatorem narzucającym dziełu własny styl, często na szkodę całości. Pewna grupa jednostek, stanowiąc drobną część społeczeństwa, posiada swój własny, osobisty, bezpośredni stosunek do książki. Są to przeważnie ci, których wiąże z książką charakter ich pracy zawodowej. Ten fakt może być zarówno źródłem miłośnictwa książek w znaczeniu bibliofilskim, jak też – stosunku wrogiego, a nawet wręcz szkodliwego względem książki. Stąd wynika, że wykonywanie zawodu, nie stanowi samo przez się tytułu do charakteru bibliofila. Bibliofilstwo wymaga pewnych cech specjalnych umysłu, charakteru, temperamentu, które to cechy nie mają nic wspólnego z pracą zawodową, stanowiskiem i z fizjonomią życiową danej jednostki, ani ze stosunkiem zawodowym do książki³⁷.

Według Jana Muszkowskiego bibliofilstwo polegało właśnie na pewnym specjalnym stosunku względem książki, który był zasadniczo różny od zainteresowania czytelnika. Polegał on na wrażliwości natury raczej artystycznej niż intelektualnej. Bibliofil szukał w książce dzieła sztuki. Dziełem sztuki była dla

³⁵ J. Muszkowski, *O wrogach i miłośnikach książki*. Łódź 1987, s. 8.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, s. 11.

bibliofila taka książka, która swym wyglądem zewnętrznym, zharmonizowanym z treścią, zaspokajała jego poczucie estetyczne. W każdym razie, treść nie była dla bibliofila, czynnikiem decydującym o wartości książki jako dzieła sztuki, podobnie jak temat obrazu nie decydował o jego wartości artystycznej. Ponadto bibliofilstwo należy do kategorii popędów artystycznych, zawierającą silną domieszkę erotyzmu. Z rozkoszą estetyczną wiąże się tutaj chęć zmysłowego posiadania przedmiotu miłości (pojedynki o ulubioną książkę, jak o kobietę)³⁸. Analogicznie twierdził Michał Hilchen, prezes Towarzystwa Przyjaciół Książki vel Towarzystwa Bibliofilów: „Kiedy się obcuje z piękną książką, to prócz doznań intelektualnych nie można wykluczyć pewnych wyrażeń erotycznych”³⁹.

Muszkowski uważał, iż bibliofil jest przeważnie kolekcjonerem, chociaż nie każdy kolekcjoner jest bibliofilem. Wytwarzanie książek było w swym zaraniu sztuką – z biegiem czasu stało się przemysłem fabrycznym. To samo dotyczyło reprodukcji dzieł sztuk plastycznych. Ten fakt nakłada na bibliofila współczesnego pewien obowiązek specjalny: dążenie do tego, żeby książka stała się znowu dziełem sztuki, wywalczenie dla niej należnego miejsca w świadomości artystycznej kulturalnego ogółu. Bibliofilstwo należy do zakresu sztuki. Bibliofil stanowi jedną z odmian miłośnika sztuki. Od miłośników innych działów sztuki odróżnia go jedynie pierwiastek walki o stanowisko przedmiotu miłośnictwa, zbędny w zastosowaniu do muzyki, czy do malarstwa.

Istotne dla Muszkowskiego było również spojrzenie na to, kiedy stajemy się bibliofilami, co kształtuje chęć posiadania książek własnych:

Chęć posiadania książki własnej – mówi autor *Życia książki* – występuje w okresie 10-14 lat, w których przejawiają się najsilniej tzw. zainteresowania specjalne. Na ich usługach pozostaje właśnie popęd zbierania i posiadania książek, one nie pozwalają mu się objawić w czystej formie. W tym więc okresie rzadko występuje chęć posiadania takich książek, o których się dobrze nie wie, czy zdołają one swą treścią zainteresować [...] oczywiście w miarę powiększania się zbiorów, na które w początkach składały się tylko książki o wartości użytkowej, czynnik kolekcjonerski zaczyna odgrywać coraz większą rolę, zjawia się:

- a. chęć posiadania jak największej ilości książek, bez względu na ich wartość (czynnik kolekcjonersko-ilościowy)
- b. chęć posiadania książek wyróżniających się swym wyglądem zewnętrznym (czynnik jakościowy).

Tak oto z dziecka, obdarzonego podarkami w postaci książek i to zwłaszcza książek nie nadających się do niezwłocznego przeczytania, wyrasta z biegiem

³⁸ Tamże, s. 13.

³⁹ W. Łysiak, *Patriotyczne EMPIREUM bibliofilstwa, czyli przewodnik po terenach łowieckich Bibliofilandii tudzież sąsiednich mocarstw*. Warszawa 2004. T. 1, s. 29.

czasu kolekcjoner-bibliofil, najwierniejszy klient księgarni. Bo pośród ludzi kupujących w ogóle książki należy rozróżnić nabywców przypadkowych, przymusowych, utylitarnych i zamiłowanych⁴⁰.

Jan Muszkowski uważał, iż wyłączyć trzeba w osobną grupę najżarliwszych miłośników – kolekcjonerów, noszących od czasów greckich nazwę bibliofilów. Podkreślał tzw. prawe miłośnictwo książek, obejmujące równą troską treść i szatę zewnętrzną, które towarzyszy książce od kolebki jej dziejów⁴¹.

U podstaw koncepcji bibliofilstwa Muszkowskiego znajduje się jego działalność społeczna, jak również teoretyczna. Obecność w Towarzystwie Bibliofilów Polskich, jak również dorobek piśmienniczy i naukowy stanowił dokumentację jego spojrzenia na bibliofilstwo. Podkreślał socjologiczne ujęcie bibliofilstwa w szerszym kontekście społecznym. W ujęciu teoretycznym widział dwie drogi prezentowane przez socjologa książki, który nawiązywał do konsumpcji książki, będącej wynikiem czytelnictwa, księgarstwa (ruch antykwaryczny) oraz prezentowanej przez historyka sztuki i edytora, skupionej na pięknie książki (szacie graficznej). Obie drogi doskonale dopasowują się do współczesnego pojęcia bibliofilstwa – jako zbieractwa i miłośnictwa książek. Istotne było również tworzenie wydawnictw bibliofilskich, co postulował w rozprawach dotyczących bibliofilstwa na łamach ukazujących się ówczesnie czasopism, jak również poprzez działalność wydawniczą Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie.

Abstract

Bibliophilia in the term of Jan Muszkowski

Jan Muszkowski paid a great attention to bibliophilia both through the social activities in the societies and associations, as well as a theoretical activity. As the secretary of the Polish Society of Bibliophiles, he wrote about the enemies and lover of book, and indicated the areas of discussion about the essence of bibliophilia. He noted that bibliophilia requires some special qualities of

⁴⁰ J. Muszkowski, *Życie książki*. Warszawa, Nasza Księgarnia 1936, s. 185-156; wyd. 2, Kraków 1951, s. 345-346.

⁴¹ Tamże, s. 348.

mind, character and temperament. In his theoretical considerations on the concept of bibliophilia, Muszkowski emphasized the aesthetic function of books presented by “the idea of a beautiful book”.

The modern concept of book science, contained in *Życie książki*, presents the sociological perspective of bibliophilia. Defined by Muszkowski conception of bibliophilia and bibliophile seems to be still actual.